वेदान्तपरिभाषा/प्रत्यक्षपरिच्छेदः

< वेदान्तपरिभाषा

अथ वेदान्तपरिभाषा

यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः।
तन्नौमिपरमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम्।।
यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ता भेदवारणाः।
तं प्रणमौमि नृसिंहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुम्।2।।
श्रीमद्वेङ्कटनाथाख्यान् वेलाङ्गुडिवासिनः।
जगद्गुरूनहं वन्दे सर्वतन्त्रप्रवर्तकान्।।3।।
येन चिन्तामणौ टीका दशटीकाविभञ्जिनी।
तर्कचूडामणिर्नाम कृता विद्वन्मनोरमा।।4।।
तेन बोधाय मन्दानां वेदान्तार्थावलम्बिनी।
धर्मराजाध्वरीन्द्रेण परिभाषा वितन्यते।।5।।

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षेख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः, “न स पुनरावर्तते” इत्यादिश्रुत्या तस्य नित्यत्वावधारणात्। इतरेषां त्रयाणां तु प्रत्यक्षेण, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वावगमाच्च, स च ब्रह्मज्ञानात् इति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च सप्रपञ्चं निरूप्यते।

तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम्। तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगताबाधितार्थविषयकज्ञानत्वं स्मृतिसाधारणं त्वबाधितार्थविषयकज्ञानत्वम्। नीरूपस्यापि कालस्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकबुद्धेरपि पूर्वज्ञानाविषय-तत्तत्क्षणविशेषविशिष्टविषयत्वेन न तत्राव्याप्तिः।

किञ्च सिद्धान्ते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः, किन्तु यावद् घटस्फुरणं तावद् घटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव, न तु नाना, वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगमात्। तथा च तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपं घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमेकमेवेति नाव्याप्तिशङ्काऽपि।

ननु सिद्धान्ते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात्तज्ज्ञानं कथं प्रमाणं।

उच्यते। ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं हि घटादीनां बाधः, “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इति श्रुतेः, न तु संसारदशायां बाधः, “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” इति श्रुतेः। तथा चाबाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं विवक्षितमिति न घटादिप्रमायामव्याप्तिः।

तदुक्तम्-

देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्।।1।। इति ।

आ आत्मनिश्चयाद्ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः। लौकिकमिति घटादिज्ञानमित्यर्थः।

तानि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात्।

तत्र प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमणम् ।

प्रत्यक्षप्रमा त्वत्र चैतन्यमेव, “यत्साक्षादपरोक्षात्” इति श्रुतेः। अपरोक्षादित्यस्यापरोक्षमित्यर्थः।

ननु चैतन्यमनादि तत्कथं चक्षुरादेस्तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति। उच्यते। चैतन्यस्यानादित्वेऽपि तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षादिना जायत इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमादिमादिमदित्युच्यते ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारः। तदुक्तं विवरणे “अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारात्” इति।

ननु निरवयवस्यान्तःकरणस्य परिणामात्मिका वृत्तिः कथम्। इत्थम्- न तावदन्तःकरणं निरवयवं, सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात् । सादित्वं च "तन्मनोऽसृजत" इत्यादिश्रुतेः। वृत्तिरूपज्ञानस्य मनोर्धमत्वे च "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वम्मन एव" इति श्रुतिर्मानम्। धीशब्देन वृत्तिरूपज्ञानाभिधानम्। अत एव कामादेरपि मनोर्धमत्वम्।

ननु कामदेरन्तःकरणधर्मत्वेऽहमिच्छाम्यहं बिभेमीत्याद्यनुभव आत्मधर्मत्वमधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते। उच्यते। अयः पिण्डस्य दग्धृत्वाभावेऽपि दग्धृत्वाश्रयवह्नितादात्म्याध्यासाद्यथाऽयो दहतीति व्यवहारस्तथा सुखाद्याकारपरिणाम्यन्तःकरणैक्याध्यासादहं सुखी अहं दुःखीत्यादिव्यवहारो जायते।

नन्वन्तः करणस्येन्द्रियतयाऽतीन्द्रयत्वाकत्थं प्रत्यक्षविषयतेति। न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र प्रमाणमस्ति। “मनःषष्ठानीन्द्रियाणि” इति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमिति चेत्- न हीन्द्रियगतसंख्यापूरण-मिन्द्रियेणैवेति नियमः। "यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति" इत्यत्र ऋषित्वगतपञ्चत्वसंख्याया अनृत्विजापि यजमानेन पूरणदर्शनात्। 'वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान्' इत्यादौ वेदगतपञ्चत्वसंख्याया अवेदेनापि भारतेन पूरणदर्शनात्। 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इत्यादिश्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वावगमाच्च।

न चैवं मनसोऽनिन्द्रियत्वे सुखादिप्रत्यक्षस्य साक्षात्कारत्वं न स्यात्, इन्द्रियाजन्यत्वादिति वाच्यम्। न हीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वम्, अनुमित्वादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः। ईश्वरज्ञानस्या-निन्द्रियजन्यस्य साक्षात्त्वानापत्तेश्च।

सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति चेत्--

किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकं पृच्छसि, किं वा विषयगतस्य।

आद्ये प्रमाणैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेद इति ब्रूमः। तथा हि त्रिविधं चैतन्यम्-- विषयचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यम्। अन्तः करणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम्। अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम्।

तत्र यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति, तथा चैजसमन्ततःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमिते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते। अनुमित्यादिस्थले तु नान्तःकरणस्य वह्न्यादिदेशगमनम्, वह्न्यादेश्चक्षुराद्य-सन्निकर्षात्। तथाच अयं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे समवधाना-त्तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव, विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात्। अत एव मठान्तर्वर्तिघटावच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्नाकाशाद्भिद्यते। तथा चायं घट इति प्रत्यक्षस्थले घटा-कारवृत्तेर्घटसंयोगितया घटावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चाभिन्नतया तत्र घटज्ञानस्य घटा-कारांशे प्रत्यक्षत्वं, सुखदुःखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च नियमेनैकदेशस्थितोपाधि-द्वयावच्छिन्नत्वान्नियमेनाहं सुखी दुःखीत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम्।

नन्वेवं स्ववृत्तिसुखादिस्मरणस्यापि सुखाद्यंशे प्रत्यक्षतापत्तिरिति चेत्, न। तत्र स्मर्यामाणसुखस्या-तीतत्वेन स्मृतिरूपान्तःकरणवृत्तेर्वर्तमानत्वेन तत्रोपाध्योर्भिन्नकालिकतया तत्तदवच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदादुपाध्यो-रेकदेशस्थत्वे सति एककालिकत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयोजकत्वात्। यदि चैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोजकं तदा पूर्वमहं 'सुखी' इत्यादिस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणं देयम्।

नन्वेवं स्वकीयधर्माधर्मौ वर्तमानौ यदा शब्दादिना ज्ञायेते, यदा तादृशशाब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः। तत्र धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यतद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोरेकत्वादिति चेत् न, योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात्। अन्तः-करणधर्मत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद्योग्यं किञ्चिदयोग्यमित्यत्र फलबलकल्प्यः स्वभाव एव शरणम्। अन्यथा न्यायमतेऽप्यात्मधर्मत्वाविशेषेऽपि सुखादिवद्धर्मादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वारा। न चैवमपि सुखस्य वर्तमानता-दशायां 'त्वं सुखी' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षता स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात्। दशमस्त्वमसीत्यादौ सन्निकृष्टविषये शब्दादप्यपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात्। अत एव पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानमपि वह्न्यंशे परोक्षम्, पर्वतांशेऽपरोक्षम्। पर्वताद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य बर्हिर्निःसृतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च परस्परं भेदाभावात्। वह्न्यंशे त्वन्तःकरणवृत्तिनिर्गमनाभावेन वह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यस्य च परस्परं भेदात्। तथा चानुभवः 'पर्वतं पश्यामि वह्निमनुमिनोमि' इति। न्यायमते च 'पर्वतमनुमिनोमि' इत्यनुव्यवसायापत्तिः।

असन्निकृष्टपक्षकानुमितौ तु सर्वांशेऽपि ज्ञानं परोक्षम्, सुरभि चन्दनम् इत्यादि ज्ञानमपि चन्दनखण्डाशेऽपरोक्षम्, सौरभांशे परोक्षम्, सोरभ्यस्य चक्षुरिन्द्रियायोग्यतया योग्यत्वघटितस्य निरुक्तलक्षणस्याभावात्।

न चैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे तयोर्जातित्वं न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात्। जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सकलप्रमाणागोचरतयाऽप्रामाणिकत्वात्। घटोऽयम् इत्यादिप्रत्यक्षं हि घटत्वादि-सद्भावे मानम्, न तु तस्य जातित्वेऽपि। जातित्वरूपसाध्याप्रसिद्धौ तत्साधकानुमानस्याप्यनस्याप्यनव-काशत्वात्। समवायासिद्ध्या ब्रह्मभिन्नसकलप्रपञ्चस्यानित्यतया च नित्यत्वसमवेतत्वघटितजातित्वस्य घटत्वादावसिद्धेश्च। एवमेवोपाधित्वं निरसनीयम्। पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्वतांशे वह्न्यंशे चान्तःकरणवृत्तिभेदाङ्गीकारेण तत्तद्वृत्त्यवच्छेदकभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्र चैतन्ये वृत्तौ न कश्चिद्विरोधः। तथा च तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम्।

द्वितीये घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वम्।

ननु कथं घटादेरन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याभेदः, अहमिदं पश्यामीति भेदानुभवविरोधादिति चेत्। उच्यते। प्रमात्रभेदो नाम न तावदैक्यं, किन्तु प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः। तथा च घटादेः स्वावच्छिन्न-चैतन्याध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तैव घटादिसत्ता, अधिष्ठानसत्तातिरिक्ताया आरोपितसत्ताया अनङ्गीकारात्। विषयचैतन्यञ्च पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यमेवेति प्रमातृचैतन्यस्यैव घटाद्यधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादिसत्ता नान्येति सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वम्। (घटादिसत्तांशे अन्यथाख्यातिस्वीकारात् शि.म.)

अनुमित्यादिस्थलेऽन्तःकरणस्य वह्न्यादिदेशनिर्गमनाभावेन वह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याना-त्मकतया वह्न्यादिसत्ता प्रमातृसत्तातो भिन्नेति नातिव्याप्तिः।

नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः, धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नतया धर्मादिसत्तायाः प्रमातृसत्ताऽनतिरेकादिति चेत्, न, योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात्। नन्वेवमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिणामादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः, रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य परिमाणा-द्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चैकतया रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदे परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया परिमाणादिसत्तायाः प्रमातृसत्तातिरिक्तत्वाभावादिति चेत्, न , तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृविशेषणत्वात्। रूपाकारवृत्तिदशायां परिमाणाद्याकारवृत्त्यभावेन परिमाणाद्याकारवृत्त्युपहितप्रमातृ-चैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात्।

नन्वेवं वृत्तावव्याप्तिः, अनवस्थाभिया वृत्तिगोचरवृत्त्यनङ्गीकारेण तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्त-लक्षणाभावादिति चेत्-- न। अनवस्थाभिया वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्यु-पहितप्रमातृचैतन्यसत्ताकत्वस्य तत्रापि सम्भवात्।

एवं चान्तःकरणतद्धर्मादीनां केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्युपगमेनोक्तलक्षणस्य तत्रापि सत्त्वात् नाव्याप्तिः। न चान्तःकरणतद्धर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केवलसाक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम्। नहि वृत्तिं विना साक्षिविषयत्वं केवलसाक्षिवेद्यत्वं, किं त्विन्द्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारमन्तरेण साक्षिविषयत्वम्। अत एव अहङ्कारटीकायामाचार्यैरहमाकारान्तःकरणवृत्तिरङ्गीकृता। अत एव च प्रातिभासिकरजतस्थले रजताकाराविद्यावृत्तिः साम्प्रदायिकैरङ्गीकृता। तथा चान्तःकरणतद्धर्मादिषु केवलसाक्षिवेद्येषु वृत्त्युपहितत्वघटितलक्षणस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः।

तदयं निर्गलितोऽर्थः-- स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम्। तत्र संयोग-संयुक्ततादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां चैतन्याभिव्यञ्जकवत्तिजनने विनयोगः।

साच वृत्तिश्चतुर्विधा-- संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणमिति। एवं सति वृत्तिभेदेनैकमप्यन्तःकरणं मन इति बुद्धिरिति अहङ्कार इति चित्तमिति चाख्यायते। तदुक्तम्-

मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमन्तरम्।
संशयो निश्चय गर्वः स्मरणं विषया इमे।।१।।

तच्च प्रत्यक्षं द्विविधं- सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्।

तत्र सविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानम्, यथा घटमहं जानामीत्यादि ज्ञानम्। निर्विकल्पकं तु संसर्गानवगाहि ज्ञानम्। यथा ‘सोऽयं देवदत्तः’, ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानम्।

ननु शाब्दमिदं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिन्द्रियाजन्यादिति चेत्, न। नहीन्द्रियजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वे तन्त्रं, दूषितत्वात्। किन्तु योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तम्। तथा च सोऽयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य सन्निकृष्टविषयतया बर्हिर्निःसृतान्तकरणवृत्त्यभ्युपगमेन देवदत्ताव-च्छिन्नचैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभेदेन सोयं देवदत्तः इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम्।

एवं तत्त्वमसि इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि। तत्र प्रमातुरेव विषयतया तदुभयाभेदस्य सत्त्वात्।

ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गावगाहितया कथं निर्विकल्पकत्वम्। उच्यते। वाक्यजन्यज्ञान-विषयत्वे हि न पदार्थसंसर्गत्वं तन्त्रम्। अनभिमतसंसर्गस्यापि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वापत्तेः। किन्तु तात्पर्य-विषयत्वम्। प्रकृते च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्युपतक्रम्य 'तत्सत्त्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपसंहारेण विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्याविषयं संसर्गमवबोधयेत्। इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वं यत्संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानजनकत्वमिति। तदुक्तम्-

संसर्गासङ्गिसम्यधीहेतुता या गिरामियम्।
उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता।।१।।

प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमखण्डार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः।

तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं-- जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि चेति।

तत्र जीवो नामान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यम्। तत्साक्षि त्वन्तःकरणोपहितचैतन्यम्। अन्तःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः।

विशेषणं च कार्य्यान्वयि व्यावर्तकम्। उपाधिश्च कार्यानन्वयी व्यावर्तको वर्तमानश्च। यथा "रूपविशिष्टो घटोऽनित्यः" इत्यत्र रूपं विशेषणम्। ‘कर्णशष्कुल्यच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्’ इत्यत्र कर्णशष्कुली उपाधिः। अमेवोपाधिः नैयायिकैः परिचायक इत्युच्यते। प्रकृते चान्तःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वायोगेन विषयभासकचैतन्योपाधित्वम्।

अयं च जीवनसाक्षी प्रत्यात्मं नाना, एकत्वे चैत्रावगते मैत्रस्याप्यनुसन्धानप्रसङ्गः।

ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं चैतन्यम्। तच्चैकं, तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात्। "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनस्य मयागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया, मायागतसत्त्वरजस्तमोरूप-गुणाभिप्रायतया चोपपत्तेः।

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्”

“तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते।
योगी मायामयेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः।।“

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः।।“

इत्यादि श्रुतिषु एकवचनबलेन लाघवानुगृहीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते।

ततश्च तदुपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षि। तच्चानादि, तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात्। मायावच्छिन्नं चैतन्यं परमेश्वरः। मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वम्, उपाधित्वे साक्षित्वमितीश्वरत्व-साक्षित्वयोर्भेदः, न तु धर्मिणोरीश्वर-साक्षिणोर्भेदः।

स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधिभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिशब्द-वाच्यतां भजते।

नन्वीश्वरसाक्षिणोऽनादित्वे "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिना सृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते। उच्यते। यथा विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा जायन्ते, तथा सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायाया वृत्तिविशेषाः “इदमिदानीं स्रष्टव्यम्, इदमिदानीं पालयितव्यम्, इदमिदानीं संहर्तव्यम्” इत्याकारा जायन्ते। तासां च वृत्तीनां सादित्वात्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यमपि सादीत्युच्यते।

एवं साक्षिद्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यम्। प्रत्यक्षत्वं च ज्ञेयगतं च निरूपितम्।

तत्र ज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं चित्त्वमेव। पर्वतो वह्निमानित्यादावपि वह्न्याद्याकार-वृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वात्मांशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात्। तत्तद्विषयांशे प्रत्यक्षत्वं तु पूर्वोक्तमेव।

तस्य च भ्रान्तिरूपप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः। भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामान्यनिर्वचनेन तस्यापि लक्ष्यत्वात्। यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणं वक्तव्यं, तदा पूर्वोक्तलक्षणे अबाधितत्वं विषयविशेषणं ज्ञेयम्। शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्य संसारकालीनबाधविषयप्रातिभासिकरजतादिविषयकत्वेनोक्तलक्षणाभावान्नातिव्याप्तिः।

ननु विसंवादिप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानसिद्धावपि तस्य प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वे न प्रामाण्यं, देशान्तरीयरजतस्य क्लृप्तस्यैव तद्विषयत्वसम्भवादिति चेत्, न। तस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वा-योगात्। न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः। ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत एव वह्न्यादेः प्रत्यक्षत्वापत्तावनुमानाद्युच्छेदापत्तेः।

ननु रजतोत्पादकानां रजतावयवादीनामभावे शुक्तौ कथं तवापि रजतमुत्पद्यत इति चेत्, उच्यते। नहि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका, किन्तु विलक्षणैव। तथाहि-- काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्तिद्रव्यसंयोगात् इदमाकारा चाकचक्याकारा काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेति। तस्यां च वृत्ताविदमंशावच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिबिम्बते। तत्र पूर्वोक्तरीत्या वृत्तेर्बहिर्निर्गमनेनेदमंशावच्छिन्नचैतन्यं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चाभिन्नं भवति। ततश्च प्रमातृचैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिकाऽविद्या चाकचक्यादिसादृश्य-सन्दर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसध्रीचीना काचादिदोषसमवहिता रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते।

परिणामो नामोपादानसमसत्ताककार्य्यापत्तिः। विवर्तो नामोपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः। प्रातिभासिकं रजतं चाविद्यापेक्षया परिणामः, चैतन्यापेक्षया विवर्त इति चोच्यते। अविद्यापरिणामस्वरूपं च तद्रजतम् अविद्याधिष्ठाने इदमवच्छिन्नचैतन्ये वर्त्तते। अस्मन्मते सर्वस्यापि कार्य्यस्य स्वोपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वनियमात्।

ननु चैतन्यनिष्ठरजतस्य कथम् इदं रजतम् इति पुरोवर्तिना तादात्म्यम्। उच्यते। यथा न्यायमते आत्मनिष्ठस्य सुखादेः शरीरनिष्ठत्वेनोपलम्भः, शरीरस्य सुखाद्यधिकरणतावच्छेदकत्वात्, तथा चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यनधिष्ठानतया इदमवच्छिन्नचैतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेन इदमवच्छेदकतया रजतस्य पुरोवर्तिसंसर्गप्रत्यय उपपद्यते। तस्य च विषयचैतन्यस्य तदन्तःकरणोपहितचैतन्याभिन्नतया विषयचैतन्याध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्यध्यस्तं "केवलसाक्षिवेद्यम्" "सुखादिवदनन्यवेद्यम्" इति चोच्यते।

ननु साक्षिण्यध्यस्तत्वे "अहं रजतम्" इति प्रत्ययः स्यात्, "अहं सुखी" इतिवदिति चेत्, उच्यते। नहि सुखादीनामन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्य्यत्वप्रयुक्तम् "अहं सुखी" इति ज्ञानं, सुखादीनां घटादिवच्छुद्धचैतन्ये एवाध्यासात्, किन्तु यस्य यदाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याकार्य्यत्वं तस्य तदाकारानुभवविषयत्वम् इत्येवानुगतं नियामकम्। तथा च इदमाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्या-कार्य्यत्वात् घटादेरिदमाकारानुभवविषयत्वम्, अहमाकारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याकार्य्यत्वात् अन्तः-करणादेः अहमनुभवविषयत्वं, शरीरेन्द्रियादेः उभयविधानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याकार्य्यत्वात् उभयविधानुभवविषयत्वम्। तथा चोभयविधानुभवः "इदं श्रोत्रम्" "अहं बधिर" इति। प्रकृते च प्रातिभासिक-रजतस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नेदमवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्य्यत्वेऽपि "इदं रजतम्" इति सत्यस्थलीयेदमाकारा-नुभवाहितसंस्कारजन्यत्वात् इदमाकारानुभवविषयता, न तु अहं रजतम् इत्यहंकारानुभवविषयतेत्यनुसन्धेयम्।

नन्वेवमपि मिथ्यारजतस्य साक्षात्साक्षिसम्बन्धतया भानसम्भवे रजतगोचरज्ञानाभासरूपाविद्या-वृत्तेरभ्युपगमः किमर्थ इति चेत्-- उच्यते। स्वगोचरवृत्त्युपहितचैतन्यभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य विषयापरोक्ष-रूपतया रजतस्यापरोक्षत्वसिद्धये तदभ्युपगमात्।

नन्विदंवृत्तेः रजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे गुरुमतवद्विशिष्टज्ञानाभ्युपगमे कुतो भ्रमज्ञानसिद्धिरिति चेत्-- न। वृत्तिद्वयप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैकस्य सत्यमिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वेन भ्रमत्व-स्वीकारात्। अत एव साक्षिज्ञानस्य सत्त्यासत्त्यविषयतया प्रमाण्यानियमादप्रमाण्योक्तिः साम्प्रदायिकानाम्।

ननु सिद्धान्ते देशान्तरीयरजतमप्यविद्याकार्य्यमध्यस्तं चेति कथं शुक्तिरूप्यस्य ततो वैलक्षण्यमिति चेत्-- न। त्वन्मते सत्यत्वाविशेषेऽपि केषाञ्चित्क्षणिकत्वं, केषाञ्चित् स्थायित्वमित्यत्र यदेव नियामकं तदेव स्वभावविशेषादिकं ममापि।

यद्वा घटाद्यध्यासेऽविद्यैव दोषत्वेन हेतुः, शुक्तिरूप्याध्यासे तु काचादयोऽपि दोषाः। तथा चागन्तुक-दोषजन्यत्वं प्रतिभासिकत्वे प्रयोजकम्। अत एव स्वप्नोपलब्धरथादीनामागन्तुकनिद्रादोषजन्यत्वात्प्राति-भासिकत्वम्।

ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ न रथादिसृष्टिकल्पनं गौरवादिति चेत्-- न। रथादेः स्मृतिमात्राभ्युपगमे "रथं पश्यामि" "स्वप्ने रथमद्राक्षम्" इत्याद्यनुभवविरोधापत्तेः। "अथ रथान् रथयोगान्पथः सृजते" इति रथादिसृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधापत्तेश्च। तस्माच्छुक्तिरूप्यवत्स्वप्नोपलब्ध-रथादयोऽपि प्रातिभासिकाः यावत्प्रतिभासमवतिष्ठन्ते।

ननु स्वप्नरथाद्यधिष्ठानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि तदा सन्निकृष्टतया अनिर्वचनीयप्रातिभासिक-देशोभ्युपगन्तव्यः, तथा चाध्यासः कुत्रेति चेत्-- चैतन्यस्य स्वयंप्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात्। प्रतीयमानो हि रथादिः अस्ति इत्येव प्रतीयत इति सद्रूपेण प्रकाशमानं चैतन्यमेवाधिष्ठानम्। देशविशेषोऽपि चिदध्ययस्तः प्रातिभासिकः, रथादाविन्द्रियग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकं, तदा सर्वेन्द्रियाणामुपरमात्। अहं गज इति प्रतीत्यापादनं तु पूर्वन्निरसनीयम्।

स्वप्नगजादयः साक्षान्मायापरिणामा इति केचित्। अन्तःकरणद्वारा तत्परिणाम तत्परिणामा इत्यन्ये।

ननु गजादेः शुद्धचैतन्याध्यस्तत्वे इदनीं तत्साक्षात्काराभावेन जागरणेऽपि स्वप्नोलब्धगजादय अनुवर्तेरन्। उच्यते। कार्य्यविनाशो हि द्विविधः। कश्चिदुपादानेन सह, कश्चित्तु विद्यमाने एवोपादाने । आद्यो बाधः, द्वितीयस्तु निवृत्तिः। आद्यस्य कारणमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारः, तेन विनोपादानभूताया अविद्याया अनिवृत्तेः। द्वितीये विरोधिवृत्युत्पत्तिर्दोषनिवृत्तिश्च। तदिह ब्रह्मसात्काराभावात् स्वाप्नप्रपञ्चो मा बाधिष्ठ, मुसलप्रहारेण घटादेरिव विरोधिप्रत्ययान्तरोदयेन स्वजनकीभूतनिद्रादिदोषनाशेन वा गजादिनिवृत्तौ को विरोधः। एवं च शुक्तिरूप्यस्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठतूलाविद्याकार्य्यत्वपक्षे शुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन सह रजतस्य बाधः।

मूलाविद्याकार्य्यत्वपक्षे तु मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यतया तत्र शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रं मुद्गरप्रहारेण घटस्येव ।

ननु शुक्तौ रजतस्य प्रतिभासमये प्रतिभासिकसत्ताभ्युपगमे "नेदं रजतम्" इति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न स्यात्, किन्तु "इदानीमिदं न रजतम्" इति, "इदानीं घटः श्यामो न" इतिवदिति चेत्, न । नहि तत्र रजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो निषेधधीविषयः। किन्तु लौकिकपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिक-रजतप्रतियोगिताकः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमात्।

ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमवगतं न वा। अनवगते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञाना-भावादभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः। अवगते

अपरोक्षावभाससस्य तात्कालिकविषयसत्तानियतत्वात्।
रजते पारमार्थिकत्वमप्यनिर्वचनीयं रजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तदवच्छिन्नाभावस्तत्र कथं वर्तत इति चेत्-- न। पारमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभासम्भवेन रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वो-त्पत्त्यनभ्युपगमात्। यत्रारोप्यमसन्निकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तूत्पत्तेरङ्गीकारात्। अत एवेन्द्रियसन्निकृष्टतया जपाकुसुमगतलौहित्योत्पत्तिः।
नन्वेवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्यान्तरव्यवधानादसन्निकृष्टं तत्र लौहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकं लौहित्यं स्वीक्रियतामिति चेत्, न, इष्टत्वात्। एवं प्रत्यक्षभ्रमान्तरेष्वपि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणानुगमे यथार्थप्रत्यक्षलक्षण-सद्भावश्च दर्शनीयः।
उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारान्तरेण द्विविधं इन्द्रियजन्यं तदजन्यं चेति । तत्रेन्द्रियाजन्यं सुखाजिप्रत्यक्षं मनस इन्द्रियजन्यं सुखादिप्रत्यक्षं मनस इन्द्रियत्वनिराकरणात्।
इन्द्रियाणि पञ्च घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वगात्मकानि। सर्वाणि चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयसंयुक्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयन्ति। तत्र घ्राणरसनत्वगात्मकानीन्द्रियाणि स्वस्थानस्थितान्येव गन्धरसस्पर्शोपलम्भान् जनयन्ति। चक्षुःश्रोत्रे तु स्वत एव विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृह्णीतः। श्रोत्रस्यापि चक्षुरादिवत्परिच्छिन्नतया भेर्यादिदेशगमनसम्भवात्। अत एवानुभवो “भेरीशब्दो मया श्रुत” इति। वीचितरङ्गादिन्यायेन कर्णशष्कुलीप्रदेशेऽनन्तशब्दोत्पत्तिकल्पनाया गौरवं, भेरीशब्दो मया श्रुत इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वकल्पनागौरवं च स्यात्।

तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम्।
इति श्रीमद्वेदान्तपरिभाषायाः प्रत्यक्षपरिच्छेदः।।२।।

वेदान्तपरिभाषा/अनुमानपरिच्छेदः

< वेदान्तपरिभाषा

।।**अथानुमानपरिच्छेदः**।।

अथानुमानं निरूप्यते। अनुमितिकरणमनुमानम्। अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या। व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादेस्तत्त्वेन तज्जन्यत्वाभावात् नानुमितित्वम्। अनुमितिकरणञ्च व्याप्तिज्ञानम्, तत्संस्कारोऽवान्तरव्यापारः। न तु तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमितौ करणं, तस्यानुमितिहेतुत्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वात्। न च संस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः, स्मृतिप्रागभावजन्यत्वस्य संस्कारमात्र-जन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकतया संस्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात्। न च यत्र व्याप्तिस्मरणादनुमतिस्तत्र कथं संस्कारो हेतुरिति वाच्यम्। व्याप्तिस्मृतिमूलेऽपि तत्संस्कारस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। नहि स्मृतेः संस्कारनाशकत्वनियमः, स्मृतिधारादर्शनात्। न चानुद्बुद्धसंस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः, तदुद्बोधस्यापि सहकारित्वात्।

एवं चायं धूमवानिति पक्षधर्मताज्ञानेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवाहितसंस्कारोद्बोधे च सति वह्निमानित्यनुमितिर्भवति, न तु मध्ये व्याप्तिस्मरणं तज्जन्यं वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिविशेषणविशिष्टज्ञानं वा हेतुत्वेन कल्पनीयं, गौरवान्मानाभावाच्च।

तच्च व्याप्तिज्ञानं वह्निविषयकज्ञानांश एव करणं, न तु पर्वतविषयज्ञानं प्रति, पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्य वह्न्यंश एवानुमितित्वं न पर्वतांशे, तदंशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्।

व्याप्तिश्चाशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसमानाधिकरण्यरूपा।

सा च व्यभिचारज्ञाने सति सहचारदर्शनेन गृह्यते। तच्च सहचारदर्शनं भूयोदर्शनं सकृद्दर्शनं वेति विशेषो नादरणीयः, सहचारदर्शनस्यैव प्रयोजकत्वात्।

तच्चानुमानमन्वयिरूपमेव, न तु केवलान्वयि। सर्वस्यापि धर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-योगित्वेन, अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः।

नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं, साध्याभावे साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानु-मितावनुपयोगात्।

कथं तर्हि धूमादावन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानदनुमितिः? अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः। अत एवानुमास्य नान्वव्यतिरेकिरूपत्वम्। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्।

तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम्, तत्र स्वार्थं तूक्तमेव। परार्थं तु न्यायसाध्यम्। न्यायो नाम अवयवसमुदायः।

अवयवाश्च त्रय एव प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपा, उदाहरणोपनयनिगमनरूपा वा। न तु पञ्चावयवरूपाः, अवयवत्रयेणैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनसम्भवेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात्।

एवम् अनुमाने निरूपिते तस्माद् ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिः। तथा हि-- ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या, ब्रह्मभिन्नत्वात्, यदेवं तदेवं, यथा शुक्तिरुप्यम्। न च दृष्टान्तासिद्धिः, तस्य साधितत्वात्। न चाप्रयोजकत्वं, शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादीनां मिथ्यात्वे ब्रह्मभिन्नत्वस्यैव लाधवेन प्रयोजकत्वात्। मिथ्यात्वं च स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। अभिमतपदमसम्भववारणाय। यावत्पदमर्थान्तरवार-णाय। तदुक्तम्-

सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेन सम्मते।

प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता।। इति।

यद्वा-- अयं पटः एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी, पटत्वात्पटान्तरवदित्याद्यनुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणम्। तदुक्तम्-

अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः।

अंशित्वादितरांशिवद्दिगेषैव गुणादिषु।। इति।

न च घटादेर्मिथ्यात्वे सन् घट इति प्रत्यक्षबाधः. अधिष्ठानब्रह्मसत्तायास्तत्र विषयतया घटादेः सत्यत्वासिद्धेः। न च नीरूपस्य ब्रह्मणः कथं चाक्षुषादिज्ञानविषयतेति वाच्यम्। नीरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्षत्वात्। न च नीरूपस्य द्रव्यस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वमिति नियमः, मन्मते ब्रह्मणो द्रव्यत्वासिद्धेः। गुणाश्रयत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यत्वमिति तेऽभिमतम्, नहि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता, नापि समवायिकारणता, समवायासिद्धेः। अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः, तथापि नीरूपस्य कालस्येव चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वे न विरोधः।

यद्वा त्रिविधं सत्त्वम्। पारमार्थिकसत्त्वं ब्रह्मणः, व्यावहारिकं सत्त्वमाकाशादेः, प्रतिभासिकं सत्त्वं शुक्तिरजतादेः। तथाच घटः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वेन प्रामाण्यम्। अस्मिन् पक्षे च घटादेर्ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण, किन्तु पारमार्थिकत्वेनैवेति न विरोधः। अस्मिन् पक्षे च मिथ्यात्वलक्षणे पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमत्यन्ताभावविशेषणं द्रष्टव्यम्। तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वानुमानमिति।

इति श्रीमद्वेदान्तपरिभाषायामनुमानपरिच्छेदः।।२।।

वेदान्तपरिभाषा/उपमानपरिच्छेदः

अथोपमानपरिच्छेदः।।

अथोपमानं निरप्यते। तत्र सादृश्यप्रमाकरणमिपमानम्। तथा हि प्राङ्गणेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेन्द्रिसन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिः अयं पिण्डो गोसदृश इति। तदनन्तरं च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया गौरिति। तत्रावयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं, गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलम्। न चेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति । गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात्, नाप्यनुमानेन गवयनिष्ठसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात्। नापि "मदीया गौः एतद्गवयसदृशी, एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात्, यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशः, यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रः मैत्रसदृश" इत्यनुमानात्तत्सम्भव इति वाच्यम्। एवंविधानुमानानव-तारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरीति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। उपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च। तस्मादुपमानं मानान्तरम्। इति वेदान्तपरिभाषायामुपमानपरिच्छेदः।।३।।

वेदान्तपरिभाषा/आगमपरिच्छेदः

< वेदान्तपरिभाषा

।।अथागमपरिच्छेदः।।

अथागमो निरूप्यते। यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणम्।

वाक्यजन्ये च ज्ञाने आकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तयस्तात्पर्य्यज्ञानं चेति चत्वारि कारणानि।

तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा। क्रियाश्रवणे कारकस्य, तस्य श्रवणे क्रियायाः, करणश्रवणे इतिकर्त्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वात्। अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधाद्योग्यत्वमुपात्तम्। तदवच्छेदकं च क्रियात्व-कारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिः। गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादौ अभेदान्वये च समानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादिवाक्येषु नाव्याप्तिः।

एतादृशाकाङ्क्षाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे "सा वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वैश्व-देवयागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्यवहारः। ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाऽविषयत्वेऽपि तद्योग्यत्वमस्त्येव, प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषयतायोग्यतावच्छेदकत्वादिति चेत् — न। स्वस-मानजातीयप्रदार्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसमानजातीया-न्वयबोधसहकृतत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावात्, आमिक्षायां तु नैवं, वाजिनान्वयस्य तदानुपस्थानात्।

उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्बलप्रयोजक आकाङ्क्षाविरह एव द्रष्टव्यः।

योग्यता च तात्पर्य्यविषयसंसर्गाबाधः। वह्निना सिञ्चेदित्यादौ तादृशसंसर्गबाधान्नातिव्याप्तिः। "स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्" इत्यादावपि तात्पर्य्यविषयीभूतपशु(वपायाग)प्राशस्त्याबाधाद् योग्यता। तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि वाच्याभेदबाधेऽपि लक्ष्यस्वरूपाभेदे बाधाभावाद्योग्यता।

आसत्तिश्चाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः। मानान्तरेणोपस्थितापितपदार्थस्यान्वयबोधाभावात् पदजन्येति। अत एवाश्रुतपदार्थस्थले तत्तत्पदाध्याहारः, द्वारमित्यादौ 'पिधेहि' इति। अत एव "इषे त्वा" इत्यादौ "छिनद्मि" इति पदाध्याहारः। अत एव विकृतिषु "सूर्य्याय जुष्टं निर्वपामि" इति पदप्रयोगः।

पदार्थश्च द्विविधः शक्यो लक्ष्यश्चेति। तत्र शक्तिर्नाम पदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः। यथा घटपदस्य पृथुबुध्नोदराद्याकृतिविशिष्टे वस्तुविशेषे वृत्तिः। सा च शक्तिः पदार्थान्तरम्, सिद्धान्ते कारणेषु कार्य्यानुकूल-शक्तिमात्रस्य पदार्थान्तरत्वात्। सा च तत्तत्पदजन्यपदार्थज्ञानरूपकार्य्यानुमेया। तादृशशक्तिविषयत्वं शक्यत्वम्। तच्च जातेरेव, न व्यक्तेः, व्यक्तीनामानन्त्येन गुरुत्वात्। कथं तर्हि गवादिपदाद् व्यक्तिभानमिति चेत्, जातेर्व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यतयेति ब्रूमः।

यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती, न तु ज्ञाता, जातौ तु सा ज्ञाता हेतुः। न च व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानमपि कारणं, गौरवात्। जातिशक्तिमत्त्वज्ञाने सति व्यक्तिशक्तिज्ञानं विना व्यक्तिधीविलम्बाभावाच्च। अत एव न्यायमतेऽपि अन्वये शक्तिः स्वरूपसतीति सिद्धान्तः। ज्ञायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति जातिरेव वाच्या।

अथवा व्यक्तेर्लक्षणयावगमः। यथा नीलो घट इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा, तथा जातिवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणा। तदुक्तम्- अनन्यलभ्यः पदार्थ इति। एवं शक्यार्थो निरूपितः।

अथ लक्ष्यपदार्थो निरूप्यते। तत्र लक्षणाविषयो लक्ष्यः। लक्षणा द्विविधा, केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति। तत्र शक्यसाक्षात्सम्बन्धः केवललक्षणा। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहसाक्षात्सम्बन्धिनि तीरे गङ्गा-पदस्य केवललक्षणा। यत्र शक्यपरम्परासम्बन्धेनार्थान्तरप्रतीतिः. तत्र लक्षितलक्षणा। यथा द्विरेफपदस्य रेफद्वयशक्तस्य भ्रमरपदघटितपरम्परासम्बन्धेन मधुकरे वृत्तिः।

गौण्यपि लक्षितलक्षणैव। यथा सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहशब्दवाच्यसम्बन्धिक्रौर्य्यादिसम्बन्धेन माणवकस्य प्रतीतेः।

प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा-- जहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा।

शक्यमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा। यथा विषं भुङ्क्ष्वेति। अत्र हि स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्षिता। यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैवार्थान्तरप्रतीतिस्तत्राजहल्लक्षणा। यथा शुक्लो घट इति। अत्र हि शुक्लशब्दः स्वार्थं शुक्लगुणमन्तर्भाव्यैव तद्ति द्रव्ये लक्षणया वर्तते। यत्र हि विशिष्टवाचकशब्दः स्वार्थैकदेशं विहायैकदेशे वर्तते, तत्र जहदजहल्लक्षणा। यथा सोऽयं देवदत्त इति। अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरेक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्वम्। यथा वा तत्त्वमसि इत्यादौ तत्पदवाच्यस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकरणविशिष्टेनैक्योगादैक्यसिद्ध्यर्थं स्वरूपे लक्षणेति साम्प्रदायिकाः।

वयं तु ब्रूमः। सोऽयं देवदत्तस्तत्त्वमसीत्यादौ विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा, शक्त्युपस्थितविशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तौ विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवान्वयबोधाविरोधात्। यथा घटोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यायोग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः। यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिः तत्रैव स्वातन्त्र्येणोपस्थितये लक्षणाभ्युपगमः, यथा नित्यो घट इत्यत्र घटपदाद् घटत्वस्य शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा। एवमेव तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि न लक्षणा, शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात्. अन्यथा गेहे घटः, घटे रूपं, घटमानयेत्यादौ घटत्वगेहत्वादेरभिमतान्वयबोधयोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वं लक्षणयैव स्यात्। तस्मात्तत्त्वमसीति वाक्ये आचार्य्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या।

जहदजहल्लक्षणोदाहरणं तु काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिकमेव। तत्र शक्यकाकपरित्यागेनाशक्य-दध्युपघातकत्वपुरस्कारेणाकाके काके च काकशब्दस्य प्रवृत्तेः।

लक्षणाबीजं तु तात्पर्य्यानुपपत्तिरेव, न त्वन्वयानुपपत्तिः। काकेभ्यो दधि रक्षतामित्यत्रान्वयानुप-पत्त्यभावात्। गङ्गायां घोष इत्यादौ

तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि सम्भवात्।
लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः किन्तु वाक्यवृत्तिरपि, यथा गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरायां नद्यामिति पदद्वयसमुदायस्य तीरे लक्षणा।
ननु वाक्यस्याशक्त्या कथं शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा। उच्यते। शक्त्या यत्पदसम्बन्धेन ज्ञाप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा। शक्तिज्ञाप्यश्च यथा पदार्थः तथा वाक्यार्थोऽपीति न काचिदनुपपत्तिः। एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्ये लक्षणा। 'सोऽरोदीत्' इत्यादिनिन्दार्थवाक्यानां निन्दितत्वे लक्षणा। अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्ये लक्षणाभ्युपगमो एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात्।
एवं च विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधि-पदेनैकवाक्यत्वं भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता।
क्व तर्हि वाक्यैकवाक्यता। यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थ-बोधकत्वं तत्र वाक्यैकवाक्यता। यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत्' इत्यादिवाक्यानां 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यानां च परस्परापेक्षिताङ्गाङ्गिभावबोधकतयैकवाक्यता। तदुक्तं भट्टपादैः-
स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते।।इति।।
एवं द्विविधोऽपि पदार्थो निरूपितः। तदुपस्थितिश्चासत्तिः।
सा च (सत्तया) शाब्दबोधे हेतुः, तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात्। एवं महावाक्यार्थ-बोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोधो हेतुः, तथैवान्वयाद्यवधारणात्।
क्रमप्राप्तं तात्पर्य्यं निरूप्यते। तत्र तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तात्पर्य्यम्, अर्थज्ञानशून्येन पुरुषेणोच्चारिताद्वेदादर्थाभानप्रसङ्गात्। अयमध्यापकोऽव्युत्पन्न इति विशेषदर्शनेन तात्पर्य्यभ्रमस्याप्यभावात्। न चेश्वरतात्पर्य्यज्ञानात्तत्र शाब्दबोध इति वाच्यम्। ईश्वरानङ्गीकर्तुरपि तद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् । उच्यते। तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्य्यम्। गेहे घट इति वाक्यं गेहे घटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यं न तु पटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यमिति तद्वाक्यं घटसंसर्गपरं, न तु पटसंसर्गपरमिति व्यपदिशयते।
ननु सैन्धवमानयेत्यादि वाक्यं यदा लवणानयनप्रतीतीच्छया प्रयुक्तं तदाप्यश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्व- रूपयोग्यतासत्त्वात् लवणपरत्वदशायामप्यश्वादिसंसर्गज्ञानापत्तिरिति चेत्-- न। तदितरप्रतीतीच्छयानुच्चरित-त्वस्यापि तात्पर्य्यं प्रति विशेषणत्वात्। यथा च यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजननयोग्यत्वे सति यदन्यप्रतीतीच्छयानुच्चरितं तद्वाक्यं तत्संसर्गपरमित्युच्यते। शुकादिवाक्येऽव्युत्पन्नोच्चारितवेदवाक्यादौ च तत्प्रतीतीच्छाया एवाभावेन तदन्यप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वाभावेन लक्षणसत्त्वान्नाव्याप्तिः। न चोभयप्रतीतीच्छयोच्चरितेऽव्याप्तिः, तदन्यमात्र-प्रतीतीच्छायानुच्चरितत्वस्य विवक्षितत्वात्। उक्तप्रतीतिमात्रजननयोग्यतायाश्चावच्छेदिका शक्तिः। अस्माकं तु मते सर्वत्र कारणतायाः शक्तेरेवावच्छेदकत्वात् इति न कोऽपि दोषः।
एवं तात्पर्य्यस्य तत्प्रतीतिजनकत्वरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे सिद्धे चतुर्थवर्णके तात्पर्यस्य शाब्दज्ञानहेतुत्वनिराकरणवाक्यं तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्य्यनिराकरणपरम्, अन्यथा तात्पर्य्यनिश्चय-फलकवेदान्तविचारवैयर्थ्यप्रसङ्गात्।
केचित्तु शाब्दज्ञानत्वावच्छेदेन न तात्पर्य्यज्ञानं हेतुरित्येवंपरं चतुर्थवर्णकवाक्यम्। तात्पर्य्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञानविशेषे च तात्पर्य्यज्ञानं हेतुरेव, इदं वाक्यमेतत्परमुतान्यपरमिति तात्पर्य्यसंशये तद्विपर्यये च तदुत्तरवाक्यार्थनिश्चयस्य तात्पर्य्यनिश्चयं विनानुपपत्तेरित्याहुः।
तच्च तात्पर्य्यं वेदे मीमांसापरिशोधितन्यायादेवावधार्य्यते। लोके तु प्रकरणादिना।
तत्र लौकिकवाक्यानां मानान्तरावगतार्थतयानुवादकत्वम्।वेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतया नानुवादकत्वम्।
तत्र लोके वेदे च कार्य्यपराणामिव सिद्धार्थानामप्यपूर्वतया प्रामाण्यम्, पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी इत्यादिषु सिद्धार्थेष्वपि पदानां सामर्थ्यावधारणात्। अत एव वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम्। यथा चैतत्तथा विषयपरिच्छेदे वक्ष्यते।
तत्र वेदान्तानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्रतीतत्वेन प्रामाण्यमिति नैयायिकाः। वेदानां नित्यत्वेन निरस्त-समस्तपुंदूषणतया प्रामाण्यमिति मीमांसकाः। अस्माकं तु मते वेदो न नित्यः, उत्पत्तिमत्त्वात्। उत्पत्तिमत्त्वं च "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः" इत्यादिश्रुतेः। नापि वेदानां त्रिक्षणावस्थायित्वम्। य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः स एव मयापीत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात्। अत एव गकारादिवर्णानामपि न क्षणिकत्वम्, सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात्। तथा च वर्णपदवाक्यसमुदायस्य वेदस्य वियदादिवत्सृष्टिकालीनोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं च, न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशौ, अनन्तगकारकल्पनायां गौरवात्। अनुच्चारणदशायां वर्णानामनभिव्यक्तिस्तदुच्चारणरूपव्यञ्जकाभावान्न विरुध्यते, अन्धकारस्थघटानुपलम्भवद्। उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्यक्षं तु सोऽयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधात् अप्रमाणं, वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिगतोत्पत्तिनिरूपितपरम्परासम्बन्धविषयत्वेन प्रमाणं वा। तस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वम्। ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि वियदादिप्रपञ्चवदुत्पत्तिमत्त्वेन परमेश्वरकर्तृकतया पौरुषेयत्वसिद्धावपौरुषेयत्वं वेदानामिति तवापि सिद्धान्तो भज्येतेति चेत्-- न। नहि तावत्पुरुषेणोच्चार्य्यमाणत्वं पौरुषेयत्वम्, गुरुमतेऽपि अध्यापकरम्परया पौरुषेयत्वापत्तेः। नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं, नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमाने अस्मदादिना सिद्धसाधनापत्तेः। किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वम्। तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वीसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान्, न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वम्।
भारतादीनां तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम्। एवं पौरुषेयापौरुषेयभेदेनागमो द्विविधो निरूपितः।
।।इति वेदान्तपरिभाषायामागपरच्छेदः।।४।।

वेदान्तपरिभाषा/अर्थापत्तिपरिच्छेदः

< वेदान्तपरिभाषा

अथार्थापत्तिपरिच्छेदः

इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते। तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः। तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम्। उपपादकज्ञानं फलम्। येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम्। यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकम्। यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम्।

रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ 'अर्थस्यापत्तिः कल्पना' इति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दो वर्त्तते। कल्पना-करणपीनत्वादिज्ञाने 'अर्थस्य आपत्तिः कल्पना यस्मात्' इति बहुव्रीहिसमासेन वर्तत इति फलकरणयोरुभयोस्तत्पदप्रयोगः।

सा चार्थापत्तिर्द्विविधा—दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्थापत्तिश्चेति।

तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा-- इदं रजतमिति पुरोवर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रजतमिति तत्रैव निषिद्ध्यमानत्वं सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य सद्भिन्नत्वं सत्यत्वात्यन्ताभाववत्त्वं मिथ्यात्वं कल्पयतीति। श्रुतार्थापत्तिर्यथा- श्रूयमाणवाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेनार्थान्तरकल्पनं, यथा तरति शोकमात्मवित् इत्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धजातस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यानुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्प्यत इति। यथा वा शतवर्षजीवी देवदत्तो गेहे नेति वाक्यश्रवणानन्तरं जीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं कल्पयतीति।

श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा—अभिधानानुपपत्तिः, अभिहितानुपपत्तिश्च। तत्र यत्र वाक्यैकदेश-श्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्याऽन्वयाभिधानोपयोगि पदान्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः। यथा द्वारमित्यत्र पिधेहीत्यध्याहारः। यथा वा विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदाध्याहारः। ननु द्वारमित्यादौ अन्वयाभिधानात्पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापकपदं विना अनुपपन्नमिति कथं ज्ञानमिति चेत्— न। अभिधानपदेन करणव्युत्पत्त्या तात्पर्य्यस्य विवक्षितत्वात्। तथा च "द्वारकर्मकपिधानक्रियासंसर्गपरत्वं पिधानोपस्थापकपदं विना अनुपपन्नम्" इति ज्ञानं तत्रापि सम्भाव्यते।

अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या। यथा स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र स्वर्गसाधनत्वस्य क्षणिकज्योतिष्टोमयागगततया अवगतस्यानुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते।

न चेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति, अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनान्वयिन्यनन्तर्भावात्, व्यतिरेकिणश्चानु-मानत्वं प्रागेव निरस्तम्। अत एवार्थापत्तिस्थलेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसायः, किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति।

नन्वर्थापत्तिस्थले इदमनेन विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानं करणमित्युक्तम्, तत्र किमिदं तेन विनाऽनुपपन्नत्वं ? तदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति ब्रूमः।

एवमर्थापत्तेर्मानान्तरत्वसिद्धौ व्यतिरेकि नानुमानान्तरम्। पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादौ गन्धवत्त्वमितरभेदं विनानुपपन्नमित्यादिज्ञानस्य कारणत्वात्। अत एवानुव्यवसायः पृथिव्यामितरभेदं कल्पयामीति।

।।इति वेदान्तपरिभाषायामर्थापत्तिपरिच्छेदः।।५।।

वेदान्तपरिभाषा/अनुपलब्धिपरिच्छेदः

https://sa.wikisource.org/s/xm4

< वेदान्तपरिभाषा

अथानुपलब्धिपरिच्छेदः

इदानीं षष्ठं प्रमाणं निरूप्यते। ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणम्। अनुमानादिजन्यातीन्द्रियाभावानुभवहेतौ अनुमानादावतिव्याप्तिवारणायाजन्यान्तेति पदम्। अदृष्टादौ साधारण-कारणेतिव्याप्तिवारणायासाधारणेति पदम्। अभावस्मृत्यसाधारणहेतुसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणायानुभवेति विशे-षणम्। न चाभावानुमितिस्थलेऽप्यनुपलब्ध्यैवाभावो गृह्यतां, विशेषाभावादिति वाच्यम्। धर्मादयनुपलब्धि-सत्त्वेऽपि तदभावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वात्।

ननु केयं योग्यानुपब्धिः, किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः, उत योग्येऽधिकरणे प्रतियोग्य-नुपलब्धिः। नाद्यः, स्तम्भे पिशाचादिभेदस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः। नान्त्यः, आत्मनि धर्माद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति चेत्—न। योग्या चासावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयाश्रयणात्। अनुपलब्धेर्योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वम्। यस्याभावो गृह्यते तस्य यः प्रतियोगी तस्य सत्त्वेनाधिकरणे तर्कितेन प्रसञ्जितमापादनयोग्यं यत्प्रतियोग्युपलब्धिस्वरूपं यस्यानुपलम्भस्य, तत्त्वं तदनुपलब्धियोग्यत्वम्। तथा हि स्फीतालोकवति भूतले 'यदि घटः स्यात्तदा घटोपलम्भः स्यात्' इत्यापादनसम्भवात् तादृशभूतले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः। अन्धकारे तु तादृशापादनाभावान्नानुपलब्धिगम्यता। अत एव स्तम्भे तादात्म्येन पिशाचसत्त्वे स्तम्भवत्तत्प्रत्यक्षतापत्त्या तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः। आत्मनि धर्माधर्मसत्त्वेऽपि तस्यातीन्द्रिय-तया निरुक्तोपलम्भापादनासम्भवान्न धर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वम्।

ननूक्तरीत्याधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्थले अभावस्यानुलब्धिगम्यत्वं त्वदनुमतं, तत्र क्लृप्तेन्द्रियमेव अभावाऽऽकारवृत्तावपि करणम् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति चेत्-- न। तत्प्रतियोग्यनुपलब्धेरपि अभावग्रहहेतुत्वेन क्लृप्तत्वेन करणत्वमात्रस्य कल्पनात्। इन्द्रियस्य चाभावेन सह सन्निकर्षाभावेना-भावग्रहाहेतुत्वात्, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानाद्युपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धेः।

ननु भूतले घटो नेत्याद्यभावानुभवस्थले भूतलांशे प्रत्यक्षत्वमुभयसिद्धमिति तत्र वृत्तिनिर्गमनस्या-वश्यकत्वेन भूतलावच्छिन्नचैतन्यवत् तन्निष्ठघटाभावावच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया घटाभावस्य प्रत्यक्षतैव सिद्धान्तेऽपीति चेत्-- सत्यम्। अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणस्यानुपलब्धेर्मानान्तरत्वात्। नहि फलीभूतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणतानियतत्वमस्ति। तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वाभ्युपगमात्। ननु फलवैजात्यं विना कथं प्रमाणभेद इति चेत्-- न। वृत्तिवैजात्यमात्रेण प्रमाणवैजात्योपपत्तेः। तथा च घटाभावाकारवृत्तिः नेन्द्रियजन्या, इन्द्रियस्य विषयविशेषणासन्निकर्षात्, किन्तु घटानुपलब्धिरूपमानान्तरजन्येति भवत्यनुपलब्धेर्मानान्तरत्वम्।

नन्वनुपलब्धिरूपमानान्तरपक्षेऽभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे घटवति घटाभावभ्रमस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तौ तत्राप्यनिर्वचनीयघटाभावोऽभ्युपगम्येत। न चेष्टापत्तिः, तस्य मायोपादनकत्वेऽभावत्वानुपपत्तिः। मायोपादानकत्वाभावे मायायाः सकलकार्य्योपादानत्वानुपपत्तिरिति चेत्।

न, घटवति घटभावभ्रमो न तत्कालोत्पन्नघटाभावविषयकः, किन्तु भूतलरूपादौ विद्यमानो लौकिको घटाभावो भूतले आरोप्यत इत्यन्यथाख्यातिरेव, आरोप्यसन्निकर्षस्थले सर्वत्रान्यथाख्यातेरेव व्यवस्थापनात्। अस्तु वा प्रतियोगिमिति तदभावभ्रमस्थले तदभावस्यानिर्वचनीयत्वं, तथापि तदुपादानं मायैव। नह्युपादानो-पादेययोरत्यन्तसाजात्यं, तन्तुपटयोरपि तन्तुत्वपटत्वादिना वैजात्यात्। यत्किञ्चित्साजात्यस्य मायाया अनिर्वचनीयस्य घटाभावस्य मिथ्यात्वधर्मस्य विद्यमानत्वात्। अन्यथा व्यवहारिकं घटाभावं प्रति कथं मायो-पादानमिति कुतो न शङ्केथाः। न च विजातीययोरप्युपादानोपादेयभावे ब्रह्मैव जगदुपादानं स्यादिति वाच्यम्। प्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठानत्वरूपस्य तस्येष्टत्वात्। परिणामित्वरूपस्योपादानत्वस्य निरवयवे ब्रह्मण्यनुपपत्तेः। तथा च प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानं माया, न ब्रह्मेति सिद्धान्त इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

स चाभावश्चतुर्विधः। प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति। तत्र मृत्पिण्डादौ कारणे कार्य्यस्य घटादेरुत्पत्तेः पूर्वं योऽभावः स प्रागभावः। स च भविष्यतीति प्रतीतिविषयः।

तत्रैव घटस्य मुद्गरपातानन्तरं योऽभावः स ध्वंसाभावः। ध्वंसस्यापि स्वाधिकरणकपालनाशे नाश एव। न च घटोन्मज्जनापत्तिः, घटध्वंसध्वंसस्यापि घटप्रतियोगिकध्वंसत्वात् । अन्यथा प्रागभावध्वंसात्मक-घटस्य नाशे प्रागभावोन्मज्जनापत्तिः। न चैवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यं तत्र कथं ध्वंसनाश इति वाच्यं, तादृशमधिकरणं यदि चैतन्यव्यक्तिरिक्तं यदा तस्य नित्यत्वमसिद्धं, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मज्ञाननिव-र्त्यतया वक्ष्यमाणत्वात्। यदि च ध्वंसाधिकरणं चैतन्यं, तदाऽसिद्धिः, आरोपितप्रतियोगिकप्रध्वंसस्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिकरणमात्रत्वात्। तदुक्तम्-

"अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" इति।।

एवं शुक्तिरूप्यविनाशोऽपीदमवच्छिन्नचैतन्यमेव।

यत्राधिकरणे यस्य कालत्रयेऽप्यभावः सोऽत्यन्ताभावः। यथा वायौ रूपात्यन्ताभावः। सोऽपि वियदादिवद् ध्वंसप्रतियोग्येव।

इदमिदं नेति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावः। अयमेव विभागो भेदः पृथक्त्वं चेति व्यवह्रियते, भेदातिरिक्तविभागादौ प्रमाणाभावात्। अयं चान्योन्याभावोऽधिकरणस्य सादित्वे सादिः, यथा घटे पटभेदः। अधिकरणस्यानादित्वेऽनादिरेव। यथा जीवे ब्रह्मभेदः, ब्रह्मणि जीवभेदः। द्विविधोऽपि भेदो ध्वंसप्रतियोग्येव, अविद्यानिवृत्तौ तत्परतन्त्राणां निवृत्त्यवश्यंभावात्। पुनरपि भेदो द्विविधः। सोपाधिको निरुपाधिकश्चेति। तत्रोपाधिसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वं सोपाधिकत्वम्। तच्छून्यत्वं निरुपाधिकत्वम्। तत्राद्यो यथा-- एकस्यैवाकाशस्य घटाद्युपाधिभेदेन भेदः, यथा चैकस्य सूर्य्यस्य जलभाजनभेदेन भेदः, यथा चैकस्य ब्रह्मणोऽन्तःकरणभेदाद्भेदः। निरूपाधिकभेदो यथा-- घटे पटभेदः। न च ब्रह्मण्यपि प्रपञ्चभेदाभ्युपगमेऽद्वैतविरोधः। तात्त्विकभेदानभ्युपगमेन वियदादिवदद्वैताव्याघातात्। प्रपञ्चस्याद्वैते ब्रह्मणि कल्पितत्वाङ्गीकारात्। तदुक्तं सुरेश्वराचार्य्यैः-

अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने।

किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम्।। इति।
अत एव विवरणे अविद्यानुमाने प्रागभावव्यतिरिक्तत्वं विशेषणं, तत्त्वप्रदीपिकायां चाविद्यालक्षणे भावत्वविशेषणं सङ्गच्छते।
एवं चतुर्विधानामभावानां योग्यानुपलब्ध्या प्रतीतिस्तत्रानुपलब्धिर्मानान्तरम्।
एवमुक्तानां प्रमाणां प्रामाण्यं स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते च।
तथा हि स्मृत्यनुभवसाधारणं संवादिप्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यम्। तच्च ज्ञान-सामान्यसामग्रीप्रयोज्यं, न त्वधिकगुणमप्यपेक्षते, प्रमामात्रेऽनुगतगुणाभावात्। नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽ-वयवेन्द्रियसन्निकर्षः, रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे च तदभावात्। सत्यपि तस्मिन् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वात्। अत एव सल्लिङ्गपरामर्शादिकमप्यनुमित्यादिप्रमायां न गुणः, असल्लिङ्गपरामर्शादिस्थलेऽपि विषयाबाधेनानुमित्यादेः प्रमात्वात्। न चैवप्रमापि प्रमा स्यात्, ज्ञानसामान्यसामग्र्या अविशेषादिति वाच्यम्। दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात्। न चैवं परतस्त्वम्, आगन्तुकभावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात्।
ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः। स्वतोग्राह्यत्वं च दोषाभावे सति यावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम्। स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं, तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं, तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गतप्रामाण्यमपि गृह्यते। न चैवं प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः, तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितस्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात्। यद्वा यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वम्। संशस्थले प्रामाण्यस्योक्त-योग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाग्रहान्न संशयानुपपत्तिः।
अप्रामाण्यं तु न ज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं, प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः। किन्तु दोषप्रयोज्यम्। नाप्यप्रामाण्यं यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यम्, अप्रामाण्यघटकतदभाववत्त्वादेर्वृत्तिज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणा ग्रहीतु-मशक्यत्वात्। किन्तु विसंवादिप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिविषय इति परत एवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते च।
।। इति वेदान्तपरिभाषायामनुपलब्धिपरिच्छेदः।।६।।

वेदान्तपरिभाषा/विषयपरिच्छेदः

< वेदान्तपरिभाषा

अथ विषयपरिच्छेदः

एवं निरूपितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं द्विविधम्। व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वं चेति। तत्र ब्रह्मस्वरूपावगाहिप्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमाणानामाद्यं प्रामाण्यं, तद्विषयाणां व्यवहारदशायां बाधाभावात्। द्वितीयं तु जीवब्रह्मैक्यपराणां "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादीनां "तत्त्वमसि" इत्यन्तानाम्, तद्विषयस्य जीवपरैक्यस्य कालत्रयाबाध्यत्वात्। तच्चैक्यं तत्त्वंपदार्थज्ञानाधीनज्ञानमिति प्रथमं तत्पदार्थो लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूप्यते।

तत्र लक्षणं द्विविधं स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चेति। तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्। यथा सत्यादिकं ब्रह्मस्वरूपलक्षणं, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिश्रुतेः। ननु स्वरूपस्य स्ववृत्तित्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेत्-- न। स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्ष्य-लक्षणत्वसम्भवात्। तदुक्तम्- "आनन्दो विषानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः, अपृथक्त्वेऽपि चैतन्या-त्पृथगिवावभासन्ते" (इति)।

तटस्थलक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यद्व्यावर्त्तकं तदेव। यथा गन्धवत्त्वं पृथिवी-लक्षणम्। महाप्रलये परमाणुषु, उत्पत्तिकाले घटादिषु गन्धाभावात्। प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम्। अत्र जगत्पदेन कार्य्यजातं विवक्षितं, कारणत्वं कर्तृत्वम्, अतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः। कर्तृत्वं च तदुपादानगोचरा-परोक्षज्ञानविचीकर्षाकृतिमत्वम्। ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च "यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इत्यादिश्रुतिर्मानम्। तादृशचिकीर्षासद्भावे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुतिर्मानम्। तादृशकृतौ च "तन्मनोऽकुरुत" इत्यादिवाक्यम्। ज्ञानेच्छाद्यन्यतमगर्भलक्षणत्रितयं विवक्षितम्, अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः। अत एव जन्मस्थिति-ध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः। एवं च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते। ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इत्यादिश्रुतिर्मानम्।

यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम्, उपादानत्वं च जगदध्यासाधिष्ठानत्वं, जगदाकारेण परिणाममानमायाधिष्ठानत्वं वा। एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य "इदं सर्वं यदयमात्मा" "सच्च त्यच्चाभवत्" "बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः। "घटः सन्" "घटो भाति" "घट इष्ट" इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूपब्रह्मैक्याधिक्याध्यासात्।

नन्वानन्दात्मकचिदध्यासात् घटादेरिष्टत्वव्यवहारे दुःखस्यापि तत्राध्यासात् तस्यापीष्टत्वादिव्यव-हारापत्तिरिति चेत्-- न। आरोपे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीति आरोपः इत्याभ्युपगमेन दुःखादौ सच्चिदंशाध्यासेऽपि आनन्दांशाध्यासाभावात्। जगति नामरूपांशद्वयव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्मकनाम-रूपसम्बन्धात्। तदुक्तम्-

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं, जगद्रूपं ततो द्वयम्।। इति।

अथ जगतो जन्मक्रमो निरूप्यते। तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतु-प्राणिकर्मसहकृतः अपरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन् नामरूपात्मकनिखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलय्य "इदं करिष्यामि" इति सङ्कल्पयति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति, "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुतेः। तत आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यान्युत्पद्यन्ते। तत्राकाशस्य शब्दो गुणः, वायोस्तु शब्दस्पर्शौ, तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि, अपां तु शब्दस्पर्शरूपारसाः, पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं, वाय्वादावपि तदुपलम्भात्। न चासौ भ्रमः, बाधकाभावात्।

इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्य्याणि त्रिगुणानि। गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि। एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्व्यस्तैर्यथाक्रमं श्रोत्र-त्वक्-चक्षू-रसन-घ्राणाख्यानि पञ्चेन्द्रियाणि जायन्ते। एतैरेव सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्मिलितैर्मनो-बुद्धि-अहङ्कार-चित्तानि च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेण दिग्-वात-अर्क-वरुण-अश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः। मन आदीनां क्रमेण चन्द्र-चतुर्मुख-शङ्कर-अच्युता अधिष्ठातृदेवताः।

एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमं वाक्-पाणि-पाद-पायु-उपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते। तेषां च क्रमेण वह्नि-इन्द्र-उपेन्द्र-मृत्यु-प्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः। रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्मिलितैः पञ्च वायवः प्राण-अपान-व्यान-उदान-समानाख्या जायन्ते। तत्र प्राग्गमनवान् वायुः प्राणो नासादिस्थानवर्ती। अर्वाग्गमनवान् अपानः पाय्वादिस्थानवर्ती। विष्वग्गतिमान् व्यानः अखिलशरीरवर्ती। उर्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायुरुदानः, सः कण्ठस्थानवर्ती।

तैश्च तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतानि भूतानि जायन्ते। "तासां च त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति श्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्थम्। आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषान्तु चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु संयोजनम्। एवं वायुं द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानामाकाशादिषु योजनम्। एवं तेजआदीनामपि। तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकम्, अर्द्धान्तरं चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादिषु स्वांशाधिक्यात्पृथिव्यादिव्यवहारः। तदुक्तम्- "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" इति।

तेश्चापञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्य्यन्तं स्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चक-कर्मेन्द्रियपञ्चक-प्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते। तदुक्तम्-

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्।। इति।

तच्च द्विविधं परमपरं चेति। परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम्। अपरम् अस्मदादिलिङ्गशरीरम्। तत्र हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्वम्। अस्मदादिलिङ्गशरीरमहङ्कार इत्याख्यायते।

एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतभूतेभ्यो भूम्यन्तरिक्षस्वर्महर्जनतपःसत्याख्यस्य ऊर्ध्वलोकसप्तकस्य अतल-पाताल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-महातलाख्यस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य, जरायुज-अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्जाख्यानां चतुर्विधस्थूलशरीराणां चोत्पत्तिः। तत्र जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि मनुष्यपश्वादीनि शरीराणि। अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादिशरीराणि। स्वेदजानि तु स्वेदाज्जातानि यूकामशकादीनि, उद्भिज्जानि तु भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादीनि। वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरत्वम्।

अत्र च परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरो-त्पत्तौ च साक्षात्कतृत्वम्। इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ हिरण्यगर्भादिद्वारा "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतेः।

हिरण्यगर्भो नाम मूर्त्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः।

"स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत।।"

"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे" इत्यादिश्रुतेः। एवं भूतभौतिकसृष्टिर्निरूपिता।

इदानीं प्रलयो निरूप्यते । प्रलयो नाम त्रैलोक्यनाशः । स चतुर्विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति। तत्र नित्यः प्रलयः सुषुप्तिः। तस्याः सकलकार्य्यप्रलयरूपत्वात्। धर्माधर्मपूर्वस्काराणाञ्च तदा कारणात्मनावस्थानम्। तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः, न वा स्मरणानुपपत्तिः। न च सुषुप्तावन्तःकरणस्य विनाशेन तदधीनप्राणादिक्रियानुपपत्तिः। वस्तुतः श्वासाद्यभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममात्रत्वात्, सुषुप्तशरीरोपलम्भवत्। न चैवं सुप्तस्य परेतादविशेषः। सुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना अत्रैव वर्त्तते, परेतस्य तु लोकान्तरे इति वैलक्षण्यात्। यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती—ज्ञानशक्तिः, क्रियाशक्तिश्चेति। तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः, न क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणाद्यवस्थानमविरुद्धम्। "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यन्ति, अथास्मिन् प्राणे एकधा भवति, अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति" इत्यादिश्रुतिरुक्तसुषुप्तौ मानम्।

प्राकृतप्रलयस्तु कार्य्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्य्यनाशः। यदा तु प्रागेवोत्पन्नबह्मसाक्षात्कारस्य कार्य्यब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकारलक्षणप्रारब्धकर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परममुक्तिः, तदा तल्लोकवासिना-मप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यम्।

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्।।" इतिश्रुतेः।

एवं तल्लोकवासिभिः सह कार्य्यब्रह्मणि मुच्यमाने तदधिष्ठितब्रह्माण्डान्तर्विनिखिललोकतदन्तर्वर्ति-स्थावरादीनां भौतिकानां भूतानां च प्रकृतौ मायायां लयो, न तु ब्रह्माणि, बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वात्। अतः प्राकृतलय इत्युच्यते।

कार्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकस्त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः। ब्रह्मदिवसश्चतुर्युगसहस्र-परिमितकालः। "चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इति वचनात्। प्रलयकालः दिवसकालपरिमितः, रात्रिकालस्य दिवसतुल्यत्वात्। प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणानि।

"द्विपरार्द्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।

तदा प्रकृतयः सप्त कल्प्यन्ते प्रलयाय हि।।

एषः प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते।।" इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम्।

"एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक्।

शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चाखिलम्।।" इति वचनं नैमित्तिके प्रलये मानम्।

तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्वमोक्षः। स चैकजीववादे युगपदेव, नानाजीववादे क्रमेण। "सर्व एकीभवन्ति" इत्यादिश्रुतेः। तत्राद्यास्त्रयोऽपि प्रलयाः कर्मोपरमनिमित्ताः। तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तः, अज्ञानेन सहैवेति विशेषः।

एवं चतुर्विधप्रलयो निरूपितः। तस्येदानीं क्रमो निरूप्यते। भूतानां भौतिकानां च न कारणलयक्रमेण लयः। कारणलयसमये कार्य्याणामाश्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः। किन्तु सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण। तत्तत्कार्य्य-नाशे तत्तज्जनकादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकतयोपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा न्यायमतेऽपि महाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपगन्धरसादेरविनाशापत्तेः। तथा च पृथिव्या अप्सु, अपां तेजसि, तेजसो वायौ, वायोराकाशे, आकाशस्य जीवाहङ्कारे, तस्य हिरण्यगर्भाहङ्कारे, तस्य चाविद्यायामित्येवंरूप एव प्रलयः।

तदुक्तं विष्णुपुराणे-

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।

तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते।।

वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते।

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले च प्रलीयते।। इति।।

एवंविधप्रलयकारणत्वं तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणम्।

ननु वेदान्तैर्बह्मणि जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यमाने सति सप्रपञ्चं ब्रह्म स्यात्, अन्यथा सृष्टिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेरिति चेत्-- न। नहि सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्य्यं, किन्त्वद्वये ब्रह्मण्येव। तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुपयोगः। इत्थम्-- यदि सृष्टिमनुपन्यस्य प्रपञ्चस्य निषेधो ब्रह्मणि प्रतिपाद्येत तदा ब्रह्माणि प्रतिषिद्धस्य प्रपञ्चस्य वायौ प्रतिषिद्धस्य रूपस्येव ब्रह्मणोऽन्यत्रावस्थानशङ्कायां न निर्विचिकित्सितमद्वितीयत्वं प्रतिपादितं स्यात्। ततः सृष्टिवाक्यात् ब्रह्मोपादेयत्वज्ञाने सत्युपादानं विना कार्य्यस्यान्यत्र सद्भावशङ्काया

निरस्ततया “नेति नेति” इत्यादिना ब्रह्मण्यपि तस्यासत्त्वोपपादने प्रपञ्चस्य तुच्छत्वावगमे निरस्तनिखिलद्वैतविभ्रमम् अखण्ड-सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म सिद्ध्यतीति परम्परया सृष्टिवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्य्यम्।

उपासनाप्रकरणपठितसगुणब्रह्मवाक्यानामुपासनाविध्यपेक्षितगुणारोपमात्रपरत्वं, न गुणपरत्वम्।

निर्गुणप्रकरणपठितानां सगुणवाक्यानां तु निषेधवाक्यापेक्षितनिषेध्यसम्पादकत्वेन विनियोग इति न किञ्चिदपि वाक्यमद्वितीयब्रह्मपतिपादने विरुध्यते।

तदेवं स्वरूपतटस्थलक्षणलक्षितं तत्पदवाच्यमीश्वरचैतन्यं मायाप्रतिबिम्बितमिति केचित्। तेषामयमाशयः-- जीवपरमेश्वरसाधारणचैतन्यमात्रं बिम्बम्। तस्यैव बिम्बस्याविद्यात्मिकायां मायायां प्रति-बिम्बमीश्वरचैतन्यम्, अन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बं जीवचैतन्यम्। “कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः” इति श्रुतेः। एतन्मते जलाशयगत-शरावगतसूर्य्यप्रतिबिम्बयोरिव जीवपरमेश्वरयोर्भेदः। अविद्यात्मकोपाधे-र्व्यापकतया तदुपाधिकेश्वरस्यापि व्यापकत्वम्। अन्तःकरणस्य परिच्छिन्नतया तदुपाधिकजीवस्यापि परिच्छिन्नत्वम्।

एतन्मते अविद्याकृतदोषाः जीव इव परमेश्वरेऽपि स्युः, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वादित्यस्वरसात् बिम्बात्मकमीश्वरचैतन्यम् इत्यपरे। तेषामयमाशयः-- एकमेव चैतन्यं बिम्बत्वाक्रान्तमीश्वरचैतन्यं, प्रति-बिम्बत्वाक्रान्तं जीवचैतन्यम्। बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनोपाधिश्चैकजीववादे अविद्या, अनेकजीववादे अन्तः-करणान्येव। अविद्यान्तःकरणोपाधिप्रयुक्तो जीवपरभेदः। उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिम्बे जीव एव वर्तन्ते, न तु बिम्बे परमेश्वरे, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्। एतन्मते च गगनसूर्यस्य जलादौ भासमानप्रतिबिम्बसूर्यस्येव जीवपरयोर्भेदः। ननु ग्रीवास्थमुखस्य दर्पणप्रदेश इव बिम्बचैतन्यस्य परमेश्वरस्य जीवप्रदेशे अभावात् तस्य सर्वान्तर्यामित्वं न स्यादिति चेत्-- न। साभ्रनक्षस्याकाशस्य जलादौ प्रतिबिम्बितत्वे बिम्बभूतमहाकाशस्यापि जलादिप्रवेशसम्बन्धदर्शनेन परिच्छिन्नबिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशासम्बन्धेऽप्यपरिच्छन्नब्रह्मबिम्बस्य प्रतिबिम्बप्रदेशसम्बन्धाविरोधात्। न च रूपहीनस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बसम्भवः, रूपवत एव तथात्वदर्शनादिति वाच्यम्। नीरूपस्यापि रूपस्य प्रतिबिम्बदर्शनात्। न च नीरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिबिम्बाभावनियमः, आत्मनो द्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वात्। “एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” “यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानापो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्” इत्यादिवाक्येन ब्रह्मप्रतिबिम्बाभावानुमानस्य बाधितत्वाच्च। तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः।

इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते। एकजीववादे अविद्याप्रतिबिम्बो जीवः। अनेकजीववादे त्वन्तःकरण-प्रतिबिम्बः। स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयवान्। तत्र जाग्रद्दशा नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था। अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावान्नातिव्याप्तिः। इन्द्रियजन्यज्ञानं चान्तःकरणवृत्तिः, स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात्। सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम्। तथा हि-- अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम्। एवं सति सर्वदा न घटादेर्भानप्रसङ्गः, अनावृत्तचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात्। तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटादिभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये, तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं, तद्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात्। नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं, परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वाऽऽवरणभङ्गजनकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते।

सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम्। तत्राप्यविद्योपाधिकोऽपरिच्छिन्नो जीवः। स च घटादिप्रदेशे विद्य-मानोऽपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति, घटादिना सम्बन्धाभावात्। तत्तदाकार-वृत्तिदशायां तु भासयति, तदा सम्बन्धसत्त्वात्। नन्वविद्योपाधिकस्यापरिच्छिन्नजीवस्य स्वत एव समस्तवस्तु-सम्बद्धस्य वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतम्। असङ्गत्वदृष्ट्या च सम्बन्धाभावाभिधाने वृत्त्यन-न्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत्— उच्यते। नहि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामहे, किं तर्हि घटभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम्। स च सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावलक्षणः कादाचित्कः तदाकारवृत्तिनिबन्धनः। तथा हि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात्स्वत एव जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं, घटादिकं तु न तथा, अस्वच्छद्रव्यत्वात्। स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायां तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभि-व्यनक्ति। तदुक्तं विवरणे-- अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्ति-योग्यतामापादयति। दृष्टं चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम्। यथा कुड्यादेर्जलादिसंयोगदशायां मुखादिप्रतिबिम्बग्राहिता। घटादेरभिव्यञ्जकत्वं च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वं, चैतन्याभिव्यक्तत्वं च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम्। एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः। परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम्। एतन्मते विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम् (मतान्तरं तु पूर्वोक्तं-- घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वम्)। एवं जीवस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि वृत्तेः सम्बन्धार्थत्वं निरूपितम्।

इदानीं परिच्छिन्नत्वपक्षे सम्बन्धार्थत्वं निरूप्यते। तथा हि अन्तःकरणोपाधिको जीवः। तस्य च घटाद्यनुपादानता, घटादिदेशासम्बन्धात्। किन्तु ब्रह्मैव घटाद्युपादानं, तस्य मायोपहितचैतन्यस्य सकलघटाद्य-न्वयित्वात्। अत एव ब्रह्मणः सर्वज्ञता। तथा च जीवस्य घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदमन्तरेण घटाद्यवभासा-सम्भवे प्राप्ते तदवभासाय घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदसिद्ध्यर्थं घटाद्याकारवृत्तिरिष्यते। ननु वृत्त्यापि कथं प्रमातृविषयचैतन्ययोरभेदः सम्पाद्यते? घटान्तःकरणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्नचैतन्ययोरभेदासम्भवादिति चेत्-- न। वृत्तेर्बहिर्देशनिर्गमनाङ्गीकारेण वृत्त्यन्तःकरणविषयाणामेकदेशस्थत्वेन उपधेयभेदाभावस्य उक्तत्वात्। एवमपरोक्षस्थले मतभेदेन वृत्तेर्विनियोग उपपादितः।

इन्द्रियाजन्यविषयगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था। जाग्रदवस्थाव्यावृत्त्यर्थम् इन्द्रिया-जन्येति। अविद्यावृत्तिमत्त्यां सुषुप्तावतिव्याप्तिवारणायान्तःकरणेति।

सुषुप्तिर्नामाविद्यागोचरा अविद्यावृत्त्यवस्था। जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याकारवृत्तेरन्तःकरणवृत्तित्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। अत्र केचित्-मरणमूर्च्छयोरवस्थान्तरत्वमाहुः। अपरे सुषुप्तावेव तयोरन्तर्भावमाहुः। तत्र तयोरवस्थात्रयान्तर्भावबहिर्भावयोस्त्वंपदार्थनिरूपणे उपयोगाभावान्न तत्र यत्यते।

तस्य मायोपाध्यपेक्षयैकत्वम्, अन्तःकरणोपाध्यपेक्षया नानात्वं व्यवह्नियते। एतेन जीवस्याणुत्वं प्रत्युक्तम्। "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवाराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इत्यादौ जीवस्य बुद्धिशब्दवाच्यान्तःकरण-परिमाणोपाधिकस्य परमाणुत्वश्रवणात्। स च जीवः स्वयंप्रकाशः स्वप्नावस्थामधिकृत्य "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः" इति श्रुतेः। अनुभवरूपश्च, "प्रज्ञानघन एव" इत्यादिश्रुतेः। अनुभवामीति व्यवहारस्तु वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमादायोपपद्यते। एवं त्वंपदार्थो निरूपितः।

अधुना तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं महावाक्यप्रतिपाद्यमभिधीयते।

ननु नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेपण किञ्चि-ज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वविरुद्धधर्माश्रयत्वादिलिङ्गेन "द्वा सुपर्णा" इत्यादिश्रुत्या, द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।।

इत्यादिस्मृत्या च जीवपरभेदस्यावगतत्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यम् "आदित्यो यूपः" "यजमानः प्रस्तरः" इत्यादिवाक्यवदुपचरितार्थमेवेति चेत् — न। भेदप्रत्यक्षस्य सम्भावितकरणदोषस्यासम्भावितदोषवेदजन्यज्ञानेन बाध्यमानत्वात्, अन्यथा चन्द्रगताधिकपरिमाणग्राहिज्योतिःशास्त्रस्य चन्द्रप्रादेशग्राहिप्रत्यक्षेण बाधापत्तेः। पाकरक्ते घटे "रक्तोऽयं न श्याम" इतिवत् सविशेषणे हीति न्यायेन जीवपरभेदग्राहिप्रत्यक्षस्य विशेषणीभूत-धर्मभेदविषयत्वाच्च। अत एव नानुमानमपि प्रमाणम्, आगमविरोधात्, मेरुपाषाणमयत्वानुमानवत्। नाप्यागमा-न्तरविरोधः, तत्परातत्परवाक्ययोस्तत्परवाक्यस्य बलवत्त्वेन लोकसिद्धभेदानुवादिद्वासुपर्णादिवाक्यापेक्षया उप-क्रमोपसंहाराद्यवगताद्वैततात्पर्य्यविशिष्टस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात्।

न च जीवपरैक्ये विरुद्धधर्माश्रयत्वानुपपत्तिः। शीतस्यैव जलस्यौपाधिकोष्ण्याश्रयत्ववत्स्वभावतो निर्गुणस्यैव तस्यान्तःकरणाद्यौपाधिककर्तृत्वाद्याश्रयत्वप्रतिभासोपपत्तेः। यदि च जलादावौष्ण्यमारोपितं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्। न च सिद्धान्ते कर्तृत्वस्य क्वचिदप्यभावात् आरोप्यप्रमाहितसंस्काराभावे कथमारोप इति वाच्यम्। लाघवेनारोप्यविषयसंस्कारत्वेनैव तस्य हेतुत्वात्। न च प्राथमिकारोपे का गतिः? कर्तृत्वाद्यध्यास-प्रवाहस्यानादित्वात्। तत्त्वंपदवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यायोग्यत्वेऽपि लक्ष्यस्वरूपयोः ऐक्यमुपपादितमेव। अत एव तत्प्रतिपादकतत्त्वमस्यादिवाक्यानाम् अखण्डार्थत्वं, सोऽयमित्यादिवाक्यवत्। न च कार्य्यपराणामेव प्रामाण्यम्, "चैत्र पुत्रस्ते जातः" इत्यादौ सिद्धेऽपि सङ्गतिग्रहात्। एवं सर्वप्रमाणाविरुद्धं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रतिपाद्यं जीवपरैक्यं वेदान्तशास्त्रस्य विषय इति सिद्धम्। इति विषयपरिच्छेदः।

वेदान्तपरिभाषा/प्रयोजनपरिच्छेदः

https://sa.wikisource.org/s/xm6

< वेदान्तपरिभाषा

अथ प्रयोजनपरिच्छेदः

इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते। यदवगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते तत्प्रयोजनम्। तच्च द्विविधं-- मुख्यं गौणं चेति। तत्र सुखदुःखाभावौ मुख्ये प्रयोजने। तदन्यतरसाधनं गौणं प्रयोजनम्। सुखं च द्विविधं-- सतिशयं निरतिशयं चेति। तत्र सातिशयं सुखं विषयानुषङ्गजनितान्तःकरणवृत्तितारतम्यकृतानन्दलेशाविर्भावविशेषः। "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेः। निरतिशयं सुखं च ब्रह्मैव। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेः। आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षः शोकनिवृत्तिश्च। "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" "तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिश्रुतेः। न तु लोकान्तरावाप्तिः, तज्जन्यवैषयिकानन्दो वा मोक्षः। तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तेः।

ननु त्वन्मतेप्यानन्दावाप्तेरनर्थनिवृत्तेश्च सादित्वे तुल्यदोषः, अनादित्वे मोक्षमद्दिश्य श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्-- न। सिद्धस्यैव ब्रह्मरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वभ्रमेण तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेरनर्थ-निवृत्ति-रप्यधिष्ठानभूतब्रह्मस्वरूपतया सिद्धैव। लोकेऽपि प्राप्तप्राप्ति-परिहृतपरिहारयोः प्रयोजनत्वं दृष्टमेव। यथा हस्तगत-विस्मृतसुवर्णादौ, तव हस्ते सुवर्णमित्याप्तोपदेशादप्राप्तमिव प्राप्नोति। यथा वलयितचरणायां स्रजि सर्पत्वभ्रमवतः पुंसो नायं सर्प इत्याप्तवाक्यात्परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः प्रसिद्धः। एवं प्राप्तस्याप्यानन्दस्य प्राप्तिः, परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः प्रसिद्धः। एवं प्राप्तस्याप्यानन्दस्य प्राप्तिः, परिहृतस्यानर्थस्य च निवृत्तिर्मोक्षः प्रयोजनम्। स च ज्ञानैकसाध्यः। "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतेः, अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वनियमाच्च। तच्च ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यगोचरम् "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतेश्च, "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम्" इति नारदीयवचनाच्च। तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपं, परोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रमनिवर्तकत्वानुपपत्तेः।

तच्च अपरोक्षज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यादिति केचित्। मनननिदिध्यासनसंस्कृतान्तःकरणादेवेत्यपरे। तत्र पूर्वाचार्य्याणामयमाशयः— संविदापरोक्ष्यं न करणविशेषोत्पत्तिनिबन्धनं, किन्तु प्रमेयविशेषनिबन्धनमित्युप-पादितम्। तथा च ब्रह्मणः प्रमातृजीवाभिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यं ज्ञानमप्यपरोक्षम्। अत एव प्रतर्दनाधिकरणे प्रतर्दनं प्रति "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्स्व" इतीन्द्रप्रोक्तवाक्ये प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते सति "मामुपास्व" इत्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते " शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" इत्यत्र सूत्रे 'शास्त्रीया दृष्टिः शास्त्रदृष्टिः' इति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम् 'अहं ब्रह्म' इति ज्ञानं शास्त्रदृष्टिशब्देनोक्तमिति।

अनेषां त्वेवमाशयः— करणविशेषनिबन्धनमेव ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वं, न विषयविशेषनिबन्धनम्, एकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनि पटुकरणापटुकरणयोः प्रत्यक्षत्व-अप्रत्यक्षत्वव्यवहारदर्शनात्। तथा च संवित्साक्षात्त्वे इन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया, न शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वम्। ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासन-संस्कृतं मन एव करण्म्। "मनसैवानुद्रष्टव्यम्" इत्यादिश्रुतेः। मनोऽगम्यत्वश्रुतिश्चासंस्कृतमनोविषया। न चैवं ब्रह्मण औपनिषदत्वानुपपत्तिः, अस्मदुक्तमनसो वेदजन्यज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवित्वात्। वेदानुपजीविमानान्तरगम्यत्वस्यैव वेदगम्यत्वविरोधात्। शास्त्रदृष्टिसूत्रमपि ब्रह्मविषयमानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रप्रयोज्यत्वादुपपद्यते। तदुक्तम्-

अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा।

शास्त्रदृष्टिर्मता, तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परम्।। इति।

तच्च ज्ञानं पापक्षयाद्भवति, स च कर्मानुष्ठानादिति परम्परया कर्मणां विनियोगः। अत एव "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्यादिश्रुतिः "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते" इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छते। एवं श्रवणमनननिदिध्यासनान्यपि ज्ञानसाधनानि, मैत्रेयीब्राह्मणे "आत्मा वा अरे दृष्टव्यः" इति दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधानात्। श्रवणं नाम वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्य्यावधारणानुकूलमानसी क्रिया। मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूलतर्कात्मज्ञानजनको मानसो व्यापारः। निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वासनया विषयेष्वाकृष्यमाणस्य चित्तस्य विषयेभ्योपकृष्य आत्मविषयकस्थैर्य्यानुकूलो मानसो व्यापारः।

तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्कारणम्, "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इत्यादिश्रुतेः। निदिध्यासने च मननं हेतुः, अकृतमननस्यार्थदार्ढ्याभावेन तद्विषयनिदिध्यास-नायोगात्। मनने च श्रवणं हेतुः, श्रवणाभावे तात्पर्य्यानिश्चयेन शाब्दज्ञानाभावेन श्रुतार्थविषययुक्तत्वायुक्तत्व-निश्चयानुकूलमननायोगात्। एतानि त्रीण्यपि ज्ञानोत्पत्तौ कारणानीतिकेचिदाचार्य्या ऊचिरे।

अपरे तु श्रवणं प्रधानं, मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रवणात्पराचीनयोरपि श्रवणफलब्रह्मदर्शननिर्वर्त्तकतया आरादुपकारकतया अङ्गत्वमित्याहुः। तदप्यङ्गत्वं न तार्तीयशेषत्वरूपम्। तस्य श्रुत्याद्यन्यतमप्रमाणगमस्य प्रकृते श्रुत्याद्य-भावेऽसम्भवात्। तथा हि— व्रीहिभिर्यजेत इति, दध्ना जुहोति इत्यादाविव मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वे न काचित्तृतीयाश्रुतिरस्ति। नापि बर्हिर्देवसदनं दामि इत्यादिमन्त्राणां वर्हिःखण्डनप्रकाशनसामर्थ्यवत् किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। नापि प्रदेशान्तरपठितप्रवर्ग्यस्य अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वाक्यवत् श्रवणानुवादेन मनन-निदिध्यासनविनियोजकं किञ्चिद्वाक्यमस्ति। नापि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यावगतफलसाधनताकदर्शपौर्णमासप्रकरणे प्रयाजादीनामिव फलसाधनत्वेनावगतस्य श्रवणस्य प्रकरणे मनननिदिध्यासनयोराम्नानम्।

ननु द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेन श्रवणे विहिते सति फलवत्तया श्रवणप्रकरणे तत्सन्निधावाम्नातयोर्मनननिदिध्यासनयोः प्रयाजन्यायेन प्रकरणादेवाङ्गतेति चेत्— न। "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्" इत्यादिश्रुत्यन्तरे ध्यानस्य दर्शनसाधनत्वेनावगतस्य अङ्गाकाङ्क्षायां प्रयाजन्यायेन श्रवणमननयोरेवाङ्गत्वापत्तेः। क्रमसमाख्ये च दूरनिरस्ते। किञ्च प्रयाजादिषु अङ्गत्वविचारः सप्रयोजनः, पूर्वपक्षे विकृतिषु न प्रयाजानुष्ठानं, सिद्धान्ते तु तत्रापि तदनुष्ठानमिति। प्रकृते तु श्रवणं न कस्यचित्प्रकृतिः, येन मनननिदिध्यासनयोस्तत्राप्यनुष्ठानमङ्गत्वविचारफलं भवेत्। तस्मान्न तार्त्तीयशेषत्वं मननिदिध्यासनयोः। किन्तु यथा घटादिकार्य्ये

मृत्पिण्डादीनां प्रधानकारणता, चक्रादीनां सहकारिकारणतेति प्राधान्याप्राधान्यव्यपदेशः, तथा श्रवणमनननिदिध्यासनानामपीति मन्तव्यम्। सूचितं चैतद्विवरणाचार्य्यैः "शक्तितात्पर्य्यविशिष्टशब्दाव-धारणं प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानेन कारणं भवति, प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनननिदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणतासंस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृतिकार्य्यद्वारेण ब्रह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्येते इति फलं प्रत्यव्यवहितकारणस्य तात्पर्य्यविशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहिते मनननिदिध्यासने तदङ्गे अङ्गीक्रियेते" इति।

श्रवणादिषु च मुमुक्षूणामधिकारः। काम्ये कर्मणि फलकामस्याधिकारित्वात्। मुमुक्षायां च नित्यानित्यविवेकस्येहामुत्रार्थफलभोगविरागस्य शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धानां विनियोगः। अन्त-रिन्द्रियपरिग्रहः शमः। बहिरिन्द्रियनिग्रहो दमः। विक्षेपाभाव उपरतिः। शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा। चित्तैकाग्र्यं समाधानम्। गुरुवेदान्तवाक्यविश्वासः श्रद्धा। अत्रोपरमशब्देन संन्यासोऽभिधीयते। तथा च संन्यासिनामेव श्रवणेऽधिकार इति केचित्। अन्ये तूपरशब्दस्य संन्यासवाचकत्वाभावाद् विक्षेपाभावमात्रस्य गृहस्थेष्वपि सम्भवाज्जनकादेरपि ब्रह्मविचारस्य श्रूयमाणत्वात्, सर्वाश्रमसाधारणं श्रवणादिविधानमित्याहुः।

सगुणोपासनमपि चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारहेतुः। तदुक्तम्-

निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः।।
वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात्।
तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेतोपाधिकल्पनम्।। इति।

सगुणोपासकानां च अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गतानां तत्रैव श्रवणादुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह मोक्षः।

कर्मवतां धूममार्गेण पितृलोकं गतानामुपभोगेन कर्मक्षये सति पूर्वकृतसुकृतदुष्कृतानुसारेण ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुनरुत्पत्तिः। तथा च श्रुतिः "रमणीयचरणाः रमणीयां योनिमापद्यन्ते कुपूयचरणाः कुपूयां योनिम्" इति।

प्रतिषिद्धानुष्ठायिनां तु रौरवादिनरकविशेषेषु तत्तत्पापोपचितं तीव्रदुःखमनुभूय सूकरादिषु तिर्यग्योनिषु स्थावरादिषु चोत्पत्तिरित्यलं प्रसङ्गादागतप्रपञ्चेनेति।

निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनम्, "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति श्रुतेः। किन्तु यावत्प्रारब्धक्षयं सुखदुःखे ह्यनुभूय पश्चादपवृज्यते।

ननु "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिश्रुत्या "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा" इति स्मृत्या च ज्ञानस्य सकलकर्मनाशहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेत्— न। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इत्यादिश्रुत्या "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इत्यादिस्मृत्या चोत्पादितकार्य्यकर्मव्यतिरिक्तानां सञ्चितकर्मणामेव ज्ञानविनाश्यत्वावगमात्।

सञ्चितं द्विविधं-- सुकृतं दुष्कृतं चेति। तथा च श्रुतिः "तस्य पुत्रा दायमुपयान्ति सुहृदः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यम्" इति।

ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य्यप्रारब्धकर्मणोऽपि निवृत्तेः कथं ज्ञानिनो देहधारणमुपपद्यत इति चेत्— न। अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकतया प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकदशायामज्ञाननिवृत्तेरनङ्गी-कारात्।

नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकस्य मुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात्, अविद्याया एकत्वेन तन्निवृत्तौ क्वचिदपि संसारायोगादिति चेत्— न। इष्टापत्तेरित्येके।

अपरे त्वेतद्दोषपरिहारायैव इन्द्रो मायाभिः इति बहुचनश्रुत्यनुगृहीतम् अविद्यानानात्वम् अङ्गीकर्तव्यमित्याहुः।

अन्ये त्वेकैवाविद्या, तस्या एवाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयो नाना। तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः, न त्वन्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमात् न एकमुक्तौ सर्वमुक्तिः। अत एव च "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" इत्यस्मिन्नधिकरणे अधिकारिपुरुषाणाम् उत्पन्नतत्त्वज्ञानानाम् इन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकारापादकप्रारब्धकर्मसमाप्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धान्तितम्। तदुक्तमाचार्य्यवाचस्पतिमिश्रैः---

उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितम्।
अधिकारं समाप्ता ये प्रविशन्ति परं पदम्।। इति।

एतच्चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते। तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया। तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षः स चानर्थनिवृत्तिर्निरतिशयब्रह्मानन्दावाप्तिश्चेति सिद्धं प्रयोजनम्।

।। इति श्रीधर्मराजदीक्षितविरचितायां वेदान्तपरिभाषायामष्टमः परिच्छेदः।।